Братові

"І ще раз бачив я в нього пізніше в житті те, що зарилося навіки мені в пам'яті, бачив таке саме зусилля… до усміху, а опісля – утонення в глибінь! Бачив ще раз…"

Ольга Кобилянська

І

Карпо Вечірній виїхав зі свого села влітку 1722 року, коли гетьман Іван Скоропадський віддав Богові душу і мав бути похований з надзвичайною пишністю, адже після Богдана Хмельницького це був перший гетьман, що помер у гетьманському чині при посаді й на рідній землі. Ця подія витягла Карпа із його самотини й повела до Глухова, і от він стояв у юрбі й дивився на величезну процесію, яка рухалася долиною. Було винесено клейноди, сонце яскраво світило серед неба, й одіж козаків од того дивно висяювалася.

Тягся нескінченний людський потік, Карпо вдивлявся у знайомі й незнайомі обличчя генеральної й полкової старшини – світліли в сьогоднішньому дні і здавалися неприродними живими масками. Карпо усміхнувся усмішкою людини, яка вже ніколи не ступить поруч із тими, що протяглися довгою стрічкою і йшли за коругвами. Йшли та йшли безконечно довго, навіть довше, ніж можна було сподіватися, а в труні хиталося жовте, воскове обличчя й жовта, воскова лиса голова. І все відбувалося між сонячного літнього дня, засліпленого промінням, разом із печальною, однотонною музикою. Важко було перечекати процесію, цю глибоку течію людей, що навіщось ішла за тим, хто перетворився у жовту ляльку; повільно сунули білою дорогою, похитувалися, ніби й собі

входили у смерть, у безнадію майбутніх днів, у непевність світову. Хиталась труна, хиталася юрба, хиталися обличчя людей, з якими покійник вершив державні справи, а може, тільки вважав, що їх вершить, і, згадуючи про це, Карпо усміхнувся сумно й вибачливо.

Спустив підборіддя на груди. Юрба все ще коливалася меланхолійним ритмом, а в ній пливли й ті, що колись вважалися його співтоваришами. Але вони вже давно забули про нього, так само, як він про них, – жили кожен у своїй кулі, і Карпо зовсім за тим не жалкував.

Струснув головою й скочив на коня. Кінь напружився, як завжди, коли відчував на собі господаря. Вершник озирнувся, ще раз вбираючи очима видовище: юрба пливла дорогою, як ріка. Натис на остроги й повернув коня у той бік, звідки почався той однотонний хід за труною. Вдарив коня, тварина здивовано повернула морду, і він побачив велике, помережане дрібною сітківкою око. Погладив гриву, кінь подався чвалом, а тоді вирвався з полону білих хат, покритих соломою. Стрімко блиснула баня церкви – це він ще раз озирнувся, – а в повітрі розколовся мідний круглий звук. Дзвонили за упокій, дзвонили щедро, захоплено. Він пришпорив коня, і той ще більше наддав ходи; всі зморшки вершникові ніби налилися густою втомою; він закусив губу й підставив обличчя подувові. Злетіла чорна, кудлата ворона, блиснула барвистим пір’ям сойка. Він проїжджав повз вітряка, крила його оберталися, і йому здалося, що й він, мов цей вітряк, махає крильми, але не для того, щоб злетіти. Карпо ж уже напевне знав, що йому немає повернення до тієї юрби-стрічки, що вела свого проводиря й себе у смерть, що він уже ніколи не з’єднається з ними свідомістю своєю, – ті люди вміли впевнено носити перед собою животи, а може, через те видаватися цілком солідними.

Додому він прибув під вечір. Завів коня до стайні, а сам швидко пішов у хоромини. Тут пахло свічками й старим папером, прохолодними кутками й тишею. Жінки наразі в хаті не було, десь поралася по хазяйству чи пішла в комору, і він подумав про це з полегшенням.

"Це безповоротно", – подумав, розчиняючи незвідь для чого скриню, яку колись вивіз із гетьманської канцелярії.

На нього війнуло тліном давніх зшитків, помережних кривулястим письмом, а висячі печатки грамоти, яку він підняв, брязкнули глухо.

Сів до столу, і перед ним захиталася й потекла, мов річка, юрба. Безконечна юрба, що простувала за труною воскового чоловіка. Восковий чоловік уже не знатиме, що буде із цією землею та світом; восковий чоловік не знатиме, що дала його землі ота зрада, з-за якої він здобував собі гетьманський чин; восковий чоловік був тихий і безмовний, бо саме така відтепер його участь.

– Це безповоротно, – сказав Карпо, кладучи на стіл бронзуваті кулаки.

Колись давно він прийшов до генеральної канцелярії, покинувши студії в Київській академії; дійшов у ній філософії, але не закінчив її – його поглинула невсипуща щоденна робота: складання цидул, грамот, універсалів, виїзд за дорученням генерального писаря чи самого гетьмана: до Палія, молдавського господаря, до Стецика, в Білгородську орду чи у Крим; їздив не раз він і до княгині Дольскої, через яку гетьман Мазепа провадив потаємне листування з польським королем. Гетьман йому довіряв, отож саме його вибрав для секретних оборудок; до речі, ніколи не посилаючи його в Московію – для

цього були в нього інші. І в тих поїздках, писаннях, складанні урядових паперів швидко проминули роки, а коли гетьман[21] піднявся проти тиранії Петра і став союзником шведського короля, Карпо став на його боці, не роздумуючи, бо вірив, що гетьман мудрий, як змій, і твердо знає, коли можна акцію виграти чи програти. Але гетьман програв. Його прибічники подались у Молдову, під захист турецького султана, а він, Карпо, не поїхав, а повернувся додому. Тоді-то й завітав до покинутої й напіврозгромленої канцелярії, незвідь для чого накидав до скрині паперів і перевіз їх у село. Потім знову повернувся, і тут його заарештували – хтось доніс московитам, що він був близький до гетьмана чоловік. Але він удав із себе дурника – все казав ніби й щиросердно і таке, що й московитам не було таємницею, бо гетьман і справді був мудрий, як змій, і про всі посилки з дорученням до чужих володарів ретельно сповіщав у всіх донесеннях у Москву, звісно, утаюючи речі, які московитам зовсім не треба було знати. Карпо сам складав гетьманові такі донесення, а що мав пам’ять надзвичайну, оповідав на допитах догідно із тими донесеннями, бо чудово відав: коли його допитувач засіче, що він дурить чи крутить, його почнуть катувати, – тоді й прийде біда, бо після таких катувань мало хто залишався живий. Але Карпо говорив багато і все догідно з Мазепиними донесеннями – йому повірили, хоч і зачинили до ув’язнення й протримали рівно п’ять років, і то тільки за те, що він мав нещастя бути наближеним до гетьмана. І тут винуватий був, здається, сам гетьман, бо назвав його ім’я як довіреної своєї особи в одному з донесень.

Село, в якому він залишив скриню з паперами, належало жінці його покійного приятеля сотника Івана Суботенка, саме в цієї вдови Карпо й купив собі хату і грунтець; зрештою, його із сотничихою в’язало щось більше, ніж ділові оборудки, вони, зрештою, одне одного вподобали, але не настільки, щоб стати людьми близькими.

Може, тому його речі пані сотничиха зберегла, коли він відсиджував у буцегарні, грунтець його обробляла за своїм хотінням, і він нічого супроти того не мав. Але так сталося, що, коли повернувся, не відчув хвилювання, переступаючи порога тієї, до якої колись мав теплі почування. В панському домі було вогко, коли туди завітав, крізь невеликі вікна цідилося примарне світло, йому в той день нестерпно боліла голова, ніби обруч обхоплював лоба, стискаючи мозок іржавим вірвантом. Вгорі нависав сволок з вирізаним на ньому написом, що цей дім побудував у 1666 році пан сотник Петро Суботенко, батько його покійного приятеля, і Карпо відчув, що саме з цього моменту у ньому фіксується злам. А може, надто знесилів після буцегарні; мабуть, що так, бо, коли ще підходив до села, його оточила зусебіч темрява, а хати, люди й дерева закрутилися з жахкою швидкістю.

Марія, пані вдова сотникова, побачивши його, чомусь поблідла і схопилася за стовпця ганку.

– Ах, пане Карпе! – видихла вона. – Невже це ви? Вже не сподівалася побачити вас живого.

І вона заплакала. Він відчув якийсь смуток: зовсім про неї забув, бо між ними тільки й вив’язалася що бліденька ниточка, але й така ниточка, буває, має значення. У дворі стояли слуги пані сотничихи, в дверях також стояла дебела дівка і широкими очима дивилася на прибульця, ледь-ледь усміхаючись, тож він уклонився і сказав тихо:

– Боюся, пані, бути незваним гостем.

– Незваних гостей у мене не буває, – відказала Марія, голос у неї вже тремтів, дивилася на нього цілком звичайно. Тоді

Карпові блиснуло в голові вогнем, і він також змушений був обпертися об ганок.

– Вибачайте, пані, – мовив він.

– Е, пане канцеляристе, – сказала сотничиха. – Ви в тій хурдизі таки занепали.

– Таки так, – мовив він. – Зовсім занепав.

І переступив її порога. Переступив, щоб тут залишитися ще на десять років, і ось ці десять років минули, помер

Іван Скоропадський, гетьман – не гетьман, колишній полковник стародубський, який тільки через те став гетьманом, бо перший зрадив свого володаря. Карпо прожив у селі десять років, тихий і покірливий під міцним закаблуком вольовитої пані сотничихи, тільки й займаючись що господарством: худобою, оранкою, збиранням, будівництвом, копанням льохів, виготовленням напоїв, ковбас та шинок, в’яленням риби, і скриня, що її Марія таки зберегла, – чи не єдине його власне майно, якщо не рахувати грунтеця, – простояла всі ці десять років, майже не відчиняючись. І от тепер, відколи побував на похороні того гетьмана, який жив десь так само під каблуком своєї жінки, Карпо відчув, що з ним починає щось коїтися, що він уже не може займатися господарством, навіть любити своєї жінки, яка не принесла йому плоду, як не принесла його й панові сотнику Іванові Суботенку, він відчув, що не вона була безплідна, а він, бо вже десять років ніби й не жив, бо він щось у цьому світі забув, не вчинив, бо його вітчизна пропадає разом із ним, пропадає так невідворотно, а він сито їсть і м’яко спить і вже навіть не має злості до царя-деспота, що потоптав його вітчизну, – того, що гостро відчував, сидячи у буцегарні; що він, Карпо, ніби

опускається у воду: отак заплющив очі, звів угору руки й поринає без кінця і краю. Через це, повернувшись із погребу гетьмана, він таки відчинив заповітну скриню і перегорнув папери, котрі там лежали. Але й це не принесло йому полегшення, бо що може вчинити з цим нікчемним, старим паперовим мотлохом?

Отоді він згадав свого приятеля Самійла Величка, з яким разом трудилися вони у генеральній військовій канцелярії і з яким разом потрапили до хурдиги. Власне, вони не весь час разом сиділи, а тільки трохи; зрештою, не мали між собою повної відвертості, бо Самійло був людиною не Мазепи, а Кочубея, який стільки приніс гетьманові турбот своїм доносом. І от сталося таке, що людина Кочубея і людина Мазепи однаково терплять в’язничу неволю, а чому – Самійло так йому й не пояснив. Одне тільки запам’яталося Карпові: Самійло Величко часто нарікав на лінощі своїх співвітчизників, бо вони мали стільки героїчних діянь, але ті діяння ніби водою змило, – ніхто із них не захотів і не спромігся написати просторої історії своєї землі. "З друкованих історій, – сказав тоді Величко, – ми маємо тільки "Синопсис", який у догоду московитянам був написаний києво-печерськими отцями, щоб здобути у царя дарунки для монастиря. Нам же потрібна історія в догоду своїй вітчизні, Україні малоросійській, а де вона?" – очі у Величка при цьому палали. І от тепер, сидячи над розчиненою скринею, Карпо думав: чи не взяти ці папери, розібрати їх, – може, складуться вони в докладну історію рідної землі, адже пропадає вона. Коли б ще була Запорозька Січ, він не довго, може, мізкував, взяв би шаблю та мушкета покійного сотника Івана Суботенка й подався б туди, принаймні був би там писарем, а так – нікуди подітися козакові! Козацтво під Польщею розгромлене й розігнане; козацтво під Московією ходить у далекі, непотрібні Україні походи і там гине, риє канали, будує Москві міста і фортеці; ні, козакові, в якого палає у грудях гаряче серце, нікуди подітися!

– Чого це ти розсівся? – почув він раптом над собою сердитий жінчин голос. – Там он корова недужа – пішов би подивився…

Здригнувся. В прочілі стояла жінка, його жінка, широка, в два обхвати, з круглим, побитим зморшками лицем, сивим волоссям, що вибивалося з-під очіпка. Карпо заплеснув скриню і звівся.

– Я оце не раз думала, – сказала жінка, – навіщо нам ці папери, може б, ми їх попалили, а скриню я для чогось путящого й узяла б?

– Це моє майно, – сказав кисло. – Єдине моє майно!

– Отож, – сказала Марія. – Я й кажу, що треба його спалити. На підпал буде саме враз.

Тоді він став ніби заклятий. Блимнув на неї і сказав твердо, як ніколи:

– Не руш! Не до твого баб’ячого ума це речі!

– Оввa! – сказала здивовано. – Аж так!

– Отак, жінко! А коли зачепиш, не знаю, що тобі зроблю!

– Зараз чіпати їх нічого, – сказала Марія, підтискаючи вуста, – він знав: коли підтискає так вуста, її вже не перепреш, – а почнуться холоди, спалю. На підпал буде саме враз!..

Відчув холодок у душі. Добре відав: учинить як каже – заклята була. Все їй корився, чи ж коритися й тут?

Пішов до корови, яка занедужала, щоб доглянути, але поніс у серці смуту: "Ні, не мені писати історію своєї вітчизни, не мені!"

II

Про Самійла Величка дещо чув. Той після ув’язнення повернувся до своїх панів Кочубеїв у село Жуки біля Полтави і там собі ніби й жив. Це йому розказав один із старих мазепинських військових канцеляристів, якого зустрів на ярмарку у Глухові. Розповів тихцем[22], що Пилип Орлик присилав на Україну емісара, аби той розвідав: чи не перевівся на Україні козачий дух, але того емісара видали московитам свої ж таки люди, і той пропав у Таємній канцелярії. Оповів йому старий товариш і про те, що в теперішні часи балакати отак, як вони, небезпечно, бо Таємна канцелярія розпустила скрізь шпиків, які нюшать, і не один із тих, хто не тримає на припоні язика, пропав навіки. В тій Таємній канцелярії, сказав приятель, чинять таке, що й невинувата людина визнає себе винуватою, – не доведи Господи у таке лихо потрапити[23]. Карпові після тієї розмови, як і після розмови з жінкою, коли застала його біля паперів із скрині, стало гірко. Може, тому, впоравшись із жнивами, він і зважився на неблизьку мандрівку під Полтаву, аби відвідати Самійла Величка. Його, правда, й досі стримувало те, що Величко був людиною Кочубеїв, але іншої, з ким міг би повести сокровенну балачку, не мав. Отож уже у вересні, на велике зчудування жінки, він сказав, що їде у гостину до давнього приятеля[24], відмовився сказати, що то за приятель[25], хоч жінка зробила все, аби те з нього вибити, і куди їде, чим знову вкинув її у стан крайнього почудування, осідлав коня і виїхав із двору. Цікаве в цій ситуації було те, що жінка з дивовижною проникливістю вгадала, що його, Карпова, дивна поведінка, очевидно, зв’язана зі скринею із паперами, і навіть пообіцяла, коли він нікуди не їхатиме, повік тих паперів

не чіпати, але й це не допомогло – Карпо скочив на коня і помчав курною вулицею, розганяючи курей і дітлахів.

І дивне відчув у цій поїздці. Здалося, ніби валиться на нього світ: величезні колеса із гладкими, як гадюче тіло, бруштинами раптом полетіли йому на голову. Було зовсім рано, коли те відбувалося, лише край неба жеврів чистою смужкою рожевого. Побачив ту смужку і нараз захотів зупинитися, щоб перелитися у те рожеве. Над ним крутилися колеса-зміяки, і йому сяйнула думка, що треба конче поспішати, інакше ті зміяки вдарять на нього і він розпадеться на цій вулиці купкою чотирикутників. Пришпорив коня й подався чимдуж у дорогу, що біло лягла перед ним. На нього дихнуло ранньою осінню – вже палали перші осінні барви. Від села долинали звичні звуки: рев худоби, що виганялася на пасовище, крик качок, вигуки парубків, тонкі голоси жінок-домонтарок. Вишневі сади запнулися прозорим димом, і він розбивав конем той дим і синій простір, що вдаряв йому в лице тугим вітром: ані села, ані сільських клопотів для нього вже не існувало.

III

За хмарами виростали хмари, за хмарами летіли птиці, били крильми, і хмари ніби самі ставали птицями. Також летіли, також махали крильми, за ними товклися інші хмари – сірі птиці виростали з них; біля неба ніби маяла тисяча крил, заслонюючи його; натомість з’являлися нові хмари, і з них висипали нові птиці – робили свій переліт зграї ворон. Летіло, отож, небо, бо хмари ставали небом, як і те гайвороння, – два велетенські крила, що застеляли світ: одне – біля неба, друге – біля землі; сірий присмерк ширив волові очі й кришився, ніби не в ранок він в’їжджав, а таки у ніч.

До Жуків він дістався наступного дня під вечір. Біля лоба ніби збиралися важкі чотирикутники, голова й розкладалася на

них – не від сьогодні не мав спокою. Вечір золотив вікна далекого села, і ті вилискувалися до сонця, наче металеві калюжі. Глибоко вдалині закручувалася річка, а там далі тягся простір, який невідпірно вабив душу. Там уже не було коліс, що накочувалися на свідомість, не було навіть розплесканої сіризни із хмарами та гайворонням – стелився перед очі голубий простір, і Карпо відчув хвилювання. Мав зустрітися з чоловіком, який колись хотів зробити те, чого він сам не міг, але як його зустріне людина Кочубея? Чи зможе йому звіритися і чи вийде у них щира розмова саме тепер, коли всі один одного стороняться й бояться, – привид Таємної канцелярії простер над їхньою землею морочні, воронячі, чорні крила.

Самійло Величко зустрів його спокійно. Тільки скинув сивими, густими бровами, а тоді щиро його обняв.

– Дивні речі, пане-товаришу, – сказав. – Сьогодні ваша милість мені снився, хоч, признаюся, досі я про тебе нечасто згадував.

Самійло жив у панському будинку під лісом, той стояв трохи осторонь села, і вони, поки готувалася вечеря, пішли погано вкоченою, напівзарослою дорогою. Довкола розстелялися пологі горби, які вбирали очі, манили до себе. І Карпо раптом відчув, що з нього рвуться слова, саме ті, які надто довго тримав у собі, бо не було кому їх висловити:

– Я передивився майже все, що можна переглянути з історії України, – казав він. – Що я там побачив? Кров, нещастя, бійки, гризоти і гризню. Ми ладні вбити одне одного, ніж спільно захиститися від зовнішнього ворога… Знаю всі секрети великої політики двору, – він зціпив зуби, – навіть той, біля якого ми жили й працювали, мусив кожен крок узгоджувати з царем. Окрім того, я цікавився історією мудрості людини. Вона не така вже й багата й велика. Все обертається в якихось спіралях,

колах: етика, норми її, застиглі форми пізнання, взяті в шори найнезрозуміліших слів. Чомусь мені здасться, пане-товаришу, – він сильніше стис зморшками шкіру лоба, – що мудреці нашого світу втратили зв’язок із живим світом і, вибач мені, владарюють у домислах. Зрештою, так чинили й до них. Йде постійне вирахування і перекидання: розвиток неіснуючих категорій, схеми заради схеми. Схема від схеми через схему – людина чомусь думала одне, а робила інше і не могла не робити так. Одна річ жити, інша – виправдовувати життя. Зрештою, світ розвивається не так, як хочуть чи вимагають люди. Світ іде на третій шлях. Який – невідомо, тільки згодом людина хапається і відслонює для себе істину, що вона нічого не знає про себе і світ. Нічого! І починає знову пояснювати, відкривати, спотикаючись об інерцію та несприйняття інших людей.

– Резонно, – сказав, усміхнувшись, Величко. – І що?

– А те, пане-товаришу, що починаєш відчувати: втрачається опертя у світі. Чи знаєш, що таке втратити опертя?

– Знаю, – сказав спокійно Величко. – Але воля наша в нас самих, так само й неволя. Впевненість і невпевненість, розлад і опертя. Що ж привело тебе до мене?

– Дві речі, – сказав Карпо. – Одна – можливість щирої розмови, а друга може витекти з неї. Чи можу на те розраховувати?

– Овтім, – сказав Величко. – Але чому ваша милість вибрав саме мене?

Здається, і Величко остерігався. Але ні, надто погідно на нього дивився і, здається, цілком щиро.

– Не забуваю розмови, яку мали в хурдизі. Чи забув?

– Нагадай, пане-товаришу.

– Йшлося про написання історії нашої вітчизни малоросійської, – сказав Карпо.

Цього разу Величко видимо насторожився – Карпо відразу те відчув.

– Ваша милість тоді говорив про лінощі наші: воювати могли, а діяння свої не записували, через що й подвиги наші потрапляють у безвідь.

– Я таке міг говорити, – мовив Величко. – Бо й зараз так думаю.

– Признаюся, пане-товаришу, – ця думка гвіздком сиділа мені в голові, але життя у мене так склалося, що нічого і я не міг учинити, та й боюся, що не зможу.

– А це ж чому?

– Сили в мене духовної замало, – сказав Карпо. – Одне хотіти, інше – могти. Признаюся, кілька разів брався за це діло, бо маю досить паперового посліддя із військової канцелярії, але не міг дати тому ради… Окрім того, відчай мене поїдав, що життя наше, помисли й діяння більше безглузді, як позначені розумом. Мусимо трудитися, офірувати, бути добрими, а в скутку кожен пройда може робити з нами все що заманеться. Людям і народові нашому поривів не бракує, але довершити чин завзяття не стає. Мені також – все чогось чекаю, на щось сподіваюся, може, ласки Божої землі нашій, але Бог про неї і про нас забув.

– А може, інакше, – серйозно, навіть жорстко спитав Самійло, – може, ми забули про Бога?

– Чого ж, – кволо заперечив Карпо. – Молимося, ходимо до церкви, постимо, ставимо свічки – чого ж?

– Бога забути – це не те, що ставити свічки й молитися, – тихо сказав Самійло. – Бога забути – думати тільки про себе, а не про вітчизну і співбрата свого.

– Чи ж мало пролилося крові за вітчизну нашу?

– А ще більше братньої, – сказав Величко. – Незгода, самолюбства, братовбивчі війни – ось де ми забули Бога, пане-товаришу. А ще тим, що думкою багаті, а ділом бідні.

– І я такий, пане-товаришу, – смутно сказав Карпо. – А що вдієш, коли такий? Коли всі ми такі?

– Тоді на Бога не нарікай, – мовив Величко. – Намислив щось зробити для добра не собі, а вітчизні своїй, зроби, тоді й будеш її істинним сином.

– Боюся, пане-товаришу, що й вітчизни нашої скоро не буде. Ковтне її північний ворон, тоді й труди наші не потрібні стануть і в непам’ять підуть.

– Диявол нашіптує тобі ці думки, – гостро, навіть сердито сказав Самійло Величко.

– Атож! Приходить уночі й шепче. Приходить удень і відводить шляхетні помисли, і голова від того тріскає. Тоді страх з’являється і кволість. І стаєш до всього байдужий та

безликий, і так на довгий час. І таке відчуття, ніби потрапив у черево звіра.

Зирнув перед собою: з глибини простору знову покотилися на нього колеса, а може, й колісниця. З отих гір-балок, які заслонили небокрай, котилися колеса, а серед них найбільше, найсліпучіше, золоте і більне – сонце.

– Коли так, хай береже тебе Господь! – тихо прорік Величко. – Але те саме тобі скажу: воля наша в нас самих, так само і неволя.

Карпо не відповів. Стояли й дивилися, як у сутінках купається село. Повільно наповзав вечір, а в його глибині змійлися, мов гадюки, стежки й дороги. Плуталися безконечні мацаки, що їх закинуло село у просторінь. На одній із стежок стояли вони. Мацак-щупало звився під ногами, і Карпо до болю в мозку відчував живе тіло стежки, що тягла його в серцевину, виповнену чотирикутниками хаток. У кожній з них жили такі ж люди, як вони, по-своєму намагалися втриматися у світі, але жоден з них не хворів такою хворобою, як вони. Назвав її хворобою останнього дня. Так, останнього дня. "Але, Боже мій, – подумав тоскно Карпо, – чи ж вони, мудрі люди цього краю, цим хаткам і людям у них потрібні?"

IV

Лежав на ліжкові, відчуваючи, як спухає морок, драглистий і нетривкий; в темно-синій масі, переповненій чотирикутниками, йому раптом видалося, що й мандрівка до Самійла Величка, очевидно, марна, адже якось стримано й строго той його прийняв. Отож він так і не зважився розпитати, чи ж пише Величко історію рідної землі, чи так, як він, борсається в тенетах життя, ніби муха, мучиться, щось

намислює, до чогось прагне, а зрештою, тільки й слухає нашепти чорного голосу: все марне, все непотрібне, все ні до чого; он уже й гетьманське правління скасовано; говорять, що гетьманів уже й не вибиратимуть, а чорна північна тьма затопить його сонячний край, і всі покриються кригою байдужості, і всі кинуться здобувати маєтки та чини, як це роблять і тепер, бо й справді: вже й побалакати про таке ні з ким, та й остерігатися належить, щоб не погриміти в ту північну пітьму, у пащу звіра ненаситного, апокаліптичного і всеїдного. Зрештою, він випав із життя давно разом із великим гетьманом, про якого зараз годі й згадати, – його тільки проклинають і ганьблять; разом із великими, що вибувають, падають і менші, а з меншими й зовсім малі, – був він із тих зовсім малих. Легше мався, коли сидів у хурдизі, бо знав: має витерпіти, як терпів Христос. Саме в хурдизі у нього з’являлися якісь величаві задуми, смішні й міражні, але вони були. Були вони й у Самійла Величка, але коли вийшли на волю, воля виявилася гірше неволі, бо почала його, а може, й Величка, з’їдати. Він оженився, здобув господарство, правував ним, без діла не сидів – мало б бути того досить. Але в душі жив хробачок і гриз його, гриз, а роки минали, а роки мчали, і чорний голос шепотів ночами, що він у цьому світі ні для чого і одна в нього є правдешня пані – це смерть, якій ніщо не протиставиться, яку ніщо не переможе, бо навіть Христос поправ смерть не чим іншим, як смертю. Отак воно й тяглося: вир не відпускав, а хто втрапляє між невидимі лопаті, топить; а чи стаєш сам водою для виру, аби топити інших. На самоті, коли сон не брався повік, Карпові почали відслонюватися нові межі. Але розумів і інше: був виплеснутий на скелі людської мудрості і сильно потовк на тих скелях боки. А може, й не так, може, й не доплив до тих скель, а сам собі зламав хребта. Повз, як змій-полоз, тягнучи тіло, і відчував жах. Жах перед світом і власною нікчемністю, жах перед північним вороном, а найбільше від того, що вітчизна пропадає. Нема гірше безсилості жаху, бо саме тоді нівечиться душа.

Темрява колотилася довкруж нього, чотирикутники терлися сухими гранями, і від того осипався на нього пісок ночі, невидимий і невсяжний. Обличчя засипалося тим піском, по кутках хиталося холодцювате видиво, і він раптом сів, вдивляючись перед себе. З глибини повільно виринало шолудиве, покрите пластівцями луски тіло; два глибочезні ока-колодязі засвітилися, і Карпо ледве втримався, щоб не згукнути. Стисла судома, а в роті закляк сухий язик.

– Ти хто?

– Той, кого ти кликав, – відповіла проява.

– Я нікого не кликав.

– Кликав, – відповіла проява. – Прийшов до тебе.

– Навіщо?

– Щоб забрати в царство реальних понять, щоб перестав марити казна-чим.

– Яких понять?

– На світі є свій порядок і закон. Твоя земля не змогла його втримати сама, отже, цей порядок і закон мають творити її сусіди. А ви мусите коритися, і вірно служити, і довічно улягати. І всі, хто виходять із цього кола, належать мені.

– Кому тобі?

– А ти й не знаєш? Дияволу. Третього в світі нема. Треба вибирати щось із двох.

– Я не хочу вибирати, – прошепотів Карпо. – Хочу віднайти шлях, який виключає приналежності. Маю бути просто людиною, хіба так не можна?

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, а два колодязі переливали один в одного воду. Вода плюскотіла, мінячись зеленими вигравами. Грало синє й червоне, голубе й чорне, грали небо, й вода, і земля. Сталеві відблиски викочувалися з ночі й розплескувались об стіни.

– А далі що? – спитала проява. – Покинеш усе й усіх, і що далі?

– Не знаю, – сказав Карпо. – Сподіваюся на Боже провидіння. Сподіваюся, що він не покине мене.

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, освітлювала стіни, а по них згори донизу і знизу догори повзли ситі, карачкуваті павуки. Мали чотирикутні тулуби і довгі, наче стежки, що обплутують села, мацаки. Чотирикутники їхніх тіл світилися білим фосфором, і в тому сяянні луска прояви зблискувала.

– Вважаєш, що це можливе? Але я й там знайду тебе. Коли ж ні, тебе знайдуть люди, що не легше. Твої вороги чи вороги тих ворогів – не має значення. Примусять вибирати щось одне. І це не обов’язково буде тобі догідне, швидше ні!

– А коли знайти місце, де не було б сенсу блукати й тобі, й тим, кого хочеш на мене наслати? – спитав він.

Проява сміялася. Хитала бридким, вкритим лускою тілом і била об підлогу лискучим хвостом. В місцях шльопаків горіло дерево, вогники стрибали підлогою, наче дівчата-танцюристки,

вимахували хустинами. Вода вигиналася, похиляючись хвилею на вогонь, але не гасила його, а додавала сили горінню.

– Чому ж, таке місце є, – проява зробилася зовсім спокійна, хоч вуста ще кривила всмішка. – І вихід є, якого бажаєш. Він зветься просто й зрозуміло. Він зветься – смерть! Зрештою, коли хочеш знати, це також я, а коли не я, то вона мене до тебе чи тебе до мене приведе. Даремно цього боїшся, бо те третє, чого шукаєш, – звільнення від Бога. А одним словом це так і зветься – божевілля. Ха-ха!

V

Отакий дивний сон йому привидівся в домі, де жив Самійло Величко. Вранці вони знову пішли разом на прогулянку – було по сніданкові.

– В академії я відчував дивний голод до читання, – казав Карпо, ступаючи поростою травою дорогою. – Але вже тоді збагнув: знання людське не рятує людину, воно тільки, збільшує його неспокій. Розумієш, пане-товаришу? Коли людина темна, це її обмежує, і саме таке обмеження дає їй змогу просто і ясно жити. Зламавши обмеження, раптом пізнаєш: чим ширші знання, чим більше знайомишся зі світом та людьми, тим маєш більше сумнівів. Вони, як упирі, присмоктуються до серця й випивають кров, певна річ, духовну кров. Але я не ворог освіти. Бо хто пізнав це зело, того ніколи не полишить почуття пронизливого розуміння навіть тих умовностей, що вже правлять за істину.

– І що ти вирішив? – спитав Самійло Величко.

– Відійти від світу, принаймні нічого ліпшого на думку мені не спадає. Поясню тобі, ваша милість, простіше, чому я таки не сів писати історії народу.

Він замовк і йшов якийсь час понурившись. І раптом помітив, що Величка це надзвичайно цікавить, що той навіть нетерпляче позирає в його бік.

– А тому, що наша історія нас нічому доброму не навчить; сам знаєш, усі наші змагання завершувалися розрухою, кров'ю і прокляттям. Кращих синів оголошували зрадниками, а зрадників – синами. Наша історія – це рана, а не ліки на рани сучасні. Наша історія – це біль, від якого розривається серце, і цей біль безвиглядний.

– Ну і що? – Величко зціпив зуби, як чинять це вперті люди, а він, здається, був упертий.

– А те, що ліпше писати історію шаблею, а не пером.

Самійло Величко повернув до Карпа сердите лице.

– Вибач мені, пане-товаришу. Кажеш речі мудрі, але хворі. Чому хворі? Бо вони не вмиротворюють, а з'їдають. Часи шаблі минули, пане-товаришу, бо вже ні шаблею, ні списом ми нічого не докажемо. Надходить час іншої зброї – пера. Полем битов має стати поле паперове, а шаблею на ньому – розум наш. Кажеш, історія наша – рана та біль? Правильно кажеш. Але це й ніж, котрий болячки наші розріже й випустить із них гній. Бо невипущений із болячки гній сприяє гниттю цілого тіла. Ось істинний шлях для мудрих, а не шлях відчаю та втечі.

– Бачу, пане-товаришу, ти не забув свого завзяття? – всміхнувся Карпо. – Не остерігайся мене: сам сказав досить, щоб північний ворон міг пожерти з потрохами.

– Для чого це тобі знати?

– Я ж сказав, пане-товаришу, дві речі мене сюди привели. Отож, щоб повісти ту другу річ, мушу бути впевнений, що думки про написання історії ваша милість не покинув.

– А таки не покинув, – буркнув Самійло Величко. – Але мене відчай бере. Предки наші полишили короткослівні реєстрики, а письменники чужоземні про нас немало вигадок пишуть, бо теж нічого не знають. Колись мав я у руках діаріуш Самійла Зорки, але тільки куці виписки з нього зробив – Сильвестр Биховець пішов з нашим Махіавелем.

– Чому так кажеш про гетьмана? – не втерпів Карпо.

– Тому, що перехитрував сам себе.

– Але здобувся під кінець на героїчний чин.

– Так, здобувся, – сказав Величко, – щоб програти… Ти от просиш шаблюки до рук, її неважко взяти, важко дати лад і перемогти. Я теж був завівся героїчним чином нашого Махіавеля і пішов за ним, а тепер думаю інакше… Ех, потрапили б мені до рук папери генеральної канцелярії…

– Маю їх цілу скриню, – спокійно сказав Карпо.

Величко отерп, аж зупинився.

– Скриню паперів з генеральної канцелярії? – перепитав пошепки. – Так, так, ти про це й раніше говорив… а я думав… думав, що й ти не маєш з чого писати… Що то за папери?

– Колись забрав, щоб не пропали. А тепер, коли справді пишеш історію вітчизни нашої малоросійської, залюбки віддам їх тобі. Для того й приїхав.

І тоді сталося щось несподіване: він побачив, що Величко плаче. Отак стоїть, широко розплющивши очі, й великі сльози викочуються йому з повік.

– Чоловіче, – сказав він нарешті. – Тебе послав до мене Бог.

Карпо засміявся і сказав фразу, яку Величко не міг зрозуміти:

– Щоб забрати мене від себе.

Але Величкові зараз було не до незрозумілих фраз.

– Коли можу забрати в тебе папери?

– Коли хочеш, пане-товаришу. Ладнай воза, й поїдемо.

– Гаразд, біжу! – мовив схвильовано Величко й справді побіг: якось незграбно, боком-боком!

Карпо Вечірній залишився сам. Стояв і дивився на чудовий краєвид, що розгортався перед ним, глибока втома заливала йому груди. Так, це був останній його візит, остання оборудка, останній день – далі стелилася безлюдна дорога в безвідь. Далі не було ні ворогів, ні друзів. Втім, вороги знайдуться скрізь,

проява мала рацію: скрізь треба буде оборонятися. А оборонятимешся – шукатимеш спільників. Ця каруселя вічна як світ. Знову – в коло обертів, де спіральні лінії викручують карколомні виверти. Ще мить – і з’явиться виправдання, бо людина звикла всі дії свої виправдовувати. Людська природа неперехідна. Коли ми безсилі, ми звинувачуємо не безсилість свою, а ворогів. Вороги – це часто пояснення власних підлості, підступності і падінь, які дозволяєш собі…

Міцний обрус обхопив його лоба, струснув мозком – хотілося впасти на землю, втиснутись у неї і так закам’яніти з вічно розплющеними очима, з живим поглядом, котрий лише бачить і дає змогу кволо фіксувати своє – "живий".

– Ми, українці-руси, – сказав уголос Карпо, хоч побіч нього вже не було співрозмовника, – ніколи не станемо патріотами себе самих. А якщо станемо – нас знищать. Станемо великими захисниками й поборниками чужого, бо нас переконають, що те чуже – наше. Де зійдуться нас двоє – там три різні думки. Через те ми більше ненавидимо себе, ніж тих, котрі нас нищать…

Хтось поруч засміявся, Карпо озирнувсь. Стояла коло нього проява, ота зі сну. В неї розросталося обличчя, розширювалися очі і вже були як два колодязі. Два колодязі фосфору, які світилися й мінилися. Чорний одяг укрився лускою, – Карпо здригнувся.

– Це ти? – спитав він. – Хто тебе кликав?

Проява хихикала й підморгувала йому, а потім нечутно розчинилася, лишивши після себе хмарку диму чи туману, а за мить і він пропав.

Вони відбули з Самійлом Величком мандрівку із Жуків, спершу до Диканьки, тоді на Зіньків, звідти до Лебедина, переправилися через Поло, а звідти подалися на Білопілля, доки не потрапили до Карпового Глушця, що стояв на Сеймі. Дорогою мали змогу розговоритися, і Карпо вразився з тієї безодні знань, що їх тримав у голові Самійло Величко. Той оповів йому, що історію свою фактично вже написав на основі поетичної книги Самійла Твардовського, але ця робота не вельми його задовольнила, бо надто мало мав достовірних цидул і паперів, і та книга хоч і правдива, на його думку, але значною мірою і фантазійна. Йшлося в ній про Бощана Хмельницького та Івана Виговського до Оливського трактату, тобто до 1659 року. Величко й до Виговського ставився негаційно, і вони про те посперечалися.

– Не можна осуджувати людину тільки за те, що вона не виграла змагання, – сказав Карпо Вечірній. – Україну він любив і хотів їй добра.

– Був амбіціянт, – сказав Величко, – і перший пролив братню кров, хіба не так? А що вичворяли при ньому татари?

– А чи не проливав Бощан крові своїх ребеліянтів? – спитав Карпо. – І чи не платив татарам ясиром зі свого ж народу? Без жорстокого придушення власних заколотників, на жаль, у нашому народі при його різнодумності не обійтися. А Гадяцький договір?

– Не зміг дістати достеменного списку того договору, – сказав Самійло, – а тільки переказ. Біда Виговського в тому, що він був шляхтич – не козак.

– Бажав установити на Україні Річ Посполиту, – сказав Карпо Вечірній. – Велике князівство Руське. А щоб йому жити,

воно повинно було б мати і шляхту, і військовий стан, і міщан, і духовенство, і поспільство, як необхідні коліщата до дзигаря, щоб той ішов і показував час.

Дні їм випали чудові: золотий сонячний вересень, повен тонкого смутку, ненадійного тепла, – вони зовсім позабували, що один був чоловіком Мазепи, а другий – Кочубея. Там, у Жуках, і Величко знудився за розумним співрозмовником, зголоднів за цивілізованою бесідою, і, хоч не в одному їхні думки й погляди розбігалися, спільну мову вони таки знаходили. Отож не зогледілися, як кілька днів їхньої мандрівки минули, потім ще кілька днів Карпо гостив Самійла в себе, навіть упрошував гостя залишитися ще, але той уже встиг переглянути документи із Карпової скрині, і це його так схвилювало, що він почав рватися додому.

– Господь послав мені тебе, пане-товаришу, – казав кількаразово, в нього аж пальці тремтіли. – В цій скрині те, що мені бракувало. Я напишу другу книгу своєї історії, таку книгу, яку ще ніхто не писав у нашому народі. Вона буде зіткана, як килим, із документів – менше моїх слів, хай говорять цидули, договори, листи, універсали, донесення. Пам’ятаєш, пане-товаришу, мозаїки Софії Київської? Отаку мозаїку викладу і я.

Очі його палали, а біля нього якось по-доброму щасливо збуджувався і Карпо Вечірній. Не зважав і на жінку свою, яка Величка зустріла на позір гостинно, але в душі з осторогою; наодинці ж випитувала в Карпа, хто то такий і чого хоче. Карпо не хотів її дрочити, бо добре знав її бісівську вдачу, а сказав тільки, що це давній товариш по Київській академії та генеральній військовій канцелярії – це було, зрештою, майже правда, з тією тільки різницею, що тоді товаришами вони не були, а просто зналися.

– Так коло нього упадаєш, – сказала ревниво жінка, – ніби знайшов загубленого брата.

– Бо це справді так, – мовив Карпо. У цій чуттєвій гарячці, у такому збудженні він прожив ті кілька днів, і, тільки коли залишився сам, душа посутеніла – в неї вливалася густим потоком осінь, а в глибині загнізджувався страх, і в того страху були великі очі, і той страх їв йому серце. Було якось дивно йому, отож те, що не хотів відпускати гостя, – спроба відігнати той страх – боявся, що, коли Величко поїде, тоді й настане по-справжньому його останній день. Отож відтягував річенець, вони говорили – наговоритися не могли, обоє спраглі на розумне слово і через те обоє розтривожені. Зрештою, настав і той день, коли мали розлучитися, – його вибрав, зрештою, сам Карпо, бо Марія відлучилася з дому, поїхавши до сестри, яка раптом заслабла, і суворо наказала чоловікові спровадити гостя, а по тому поспішати до її сестри, бо та може й перед Богом стати. Він те клятвено пообіцяв, а коли жінка від'їхала, вони випили по кухлів кілька наливки із Карпових льохів, переклали папери із Карпової[26] у Самійлову скриню, обнялися як брати, заповівши неодмінно одне одного відвідувати, і ось віз покотився дорогою з візницею та скринею і з вершником у супроводі – самим Самійлом Величком. Сонце якраз стояло супроти і покрило воза сонячним димом, і віз швидко пропав у тому димі, пропав і вершник, а Карпо стояв біля власних воріт ніби неживий, з мертвими олив'яними очима і сірими безкровними, вустами.

VI

Єдиною людиною, з якою Карпо хотів попрощатися, був старий козак-запорожець Іван Заблуканий, його дядько в других, який прийшов у міста після розорення Січі, був скотарем в одного із сотників Полтавського полку, а коли Карпо вийшов із в'язниці і осів у Глушеці, перебрався до нього,

був-бо вже ветхий деньми і з роботою стадника впоратись уже не міг, – осів на пасіці й доглядав бджіл у колишньої пані сотничихи, а тепер пані писаревої, хоч Карпо писарем давно не служив. Отож Карпо й поїхав до старого на пасіку, і вони погомоніли про давні часи, Запорожжя та гетьманів, а ще про несподівану хворобу сестри пані Марії. Зрештою замовкли, Карпо не зважувався оповісти старому про свій рішенець, а Іван, відчувши, що небіж щось не договорює, мовчки на нього дивився.

– Таке, дядьку… і зі мною твориться недобре, – нарешті сказав Карпо Вечірній, не дивлячись на старого, – важкі набрезки висіли в нього під очима, а очі знову стали олив’яні та неживі. – Хочу поїхати вклонитися святим печерським угодникам, але не знаю, чи повернуся.

– Чому маєш не повернутися? – спитав дядько.

– Не відаю, – відказав Карпо. – Таке маю прочуття.

– Тоді не треба їхати.

Вечірній мовчав. Відчував, що не може пояснити дядькові свого рішенця, бо той звів би все до простодушних резонів, до нехитрої й нерушної логіки, і йому несила буде протиставити свою правоту чи виправдатися.

"Я не можу тобі навіть розповісти, – думав Карпо, – хоч би притчу про заморського царя. Це повчальна, але незрозуміла притча. Жив собі цар. Як усі царі, царював, і йому стелилася до ніг ціла країна. Але одного разу, – все-таки треба зрозуміти цей єдиний раз, – йому завернулася у голові клепка. Поцілував дітей і жінку, коли ті спали, напнув жовтий одяг і рушив по дорогах своєї країни. Просив милостину і жив на ту милостину.

Для чого? Йому потрібна була воля на розмисли, що лишень начеркувались у голові. За марнотністю повсякденного життя вони не встигали визріти і гинули, хоч не переставали його мучити".

– Бачите, дядьку, – сказав Карпо, повільно добираючи слова. – Від якогось часу в мене пропав сон. Щось мені верзеться, щоночі я катуюсь, щось мене душить, чорні лапи тиснуть на горлянку.

– Свят свят! – перехрестився старий пасічник-запорожець. – Чи на тебе, козаче, не наслано?

– Думав про це… А може, щось іншого… Тому й хочу піти в монастир помолитися, і не інакше як святим угодникам печерським.

– Це діло боговгодне, – сказав запорожець, – але одне супроти Бога кажеш: вгадуєш волю його. Молися, і він тебе збереже, а коли так, не покине тебе, козаче. І повернешся з Києва живий і здоровий.

– Дай Боже! – сказав Карпо і встав. – Але одне хочу забезпечити на всяк випадок… Візьміть од мене, дядьку, оце! – він вийняв капшука і поклав на дощатого, що стояв серед пасіки, стола. – Боюся, що, коли не повернуся, тяжко вам буде у ветхих літах без мене…

Старий німо на нього дивився, а очі Карпо мав олив’яні – і стояла в тих очах нещадима холодна осінь, подих якої не раз він і на собі відчував.

VII

Повільно їхав порожньою дорогою, кінь ніби відчував настрій господаревий, а вершник зосереджено вдивлявся в залитий сонцем день. Був той розкішний і теплий, ніби й неосінній, лив золоті промені і допалював бур’яни, які запаморочливо пахли. Путівець повз сірим змієм, і курява тяглася за кінськими слідами, наче густий кисіль. Найдужче пахтів полин, його теплий, гіркий подих млоїв груди, а попереду владарювало сонце, і день, розхилившись, ніби приймав у себе сьоме небо. Поля були вижаті, трава й бур’яни давно дов’язали зернята свої, так само й квіти. А десь дозрівали сади, приласкані цим сонцем, і громадилися меди, доквітали квіти, чекаючи й собі всемилостивого запліднення. М’яко текло повітря, обвіюючи лице, млів завмерлий простір і тільки мерехтів синьо.

Але голова у вершника була напружена, ніби й боліла; він їхав і думав про Петрика, колись також військового канцеляриста, який так само, як він тепер, провідчув загибель вольностей рідного краю і отак, як він, утік із городів на Січ, бажаючи повторити чин Богдана Хмельницького. Кричав у заліплені воском вуха своїх краян розумними й гордими універсалами, але нічого в світі цьому не повторюється, отож він побуянив, погасав по степах, з’єднався, як і Богдан, із татарами, але намарно – рідної землі від чорного північного ворона не звільнив. Тепер уже годі було повторити навіть те, що вчинив Петрик, бо тепер немає Запорозької Січі, та й татари без тієї потуги, а люди після повстання Мазепи ще більш зледачіли, загрузли в своїх господарствах, у змаганнях за маєтки, худобу, млини – вже зовсім глухі та сліпі, і до їхніх вух не долине вже ніяке волання. Вони втомилися, і це втома не з їхнього часу, а перейшла їм від батьків та дідів.

"Згинеш, згинеш, Україно, – думав він печально, – як згинула вже під ляхівським орлом, і прийде на тебе пустеля, і пожере тебе, і немає тобі відради – Бог забув про тебе, а може,

віддав тебе на спокуту роду людському – ти вже навіть про спасіння своє не молиш!"

Отак думав він, старий мазепинець, забувши про полишений дім свій, про жінку, майно, навіть про Самійла Величка, який десь там, у Жуках, зараз прикипів до паперів і збирається крикнути ними на всю Україну, наставляючи проти темряви, що находила, проти ворогів рідного краю, бездушності й оспалості земляків своїх списа-перо; а світ, довкола жив у розплесканих по землі і небі барвах, а найперше – сонцем, бо сонце сьогодні царювало. Раніше він любив уклонятися сонцеві, завжди йому після сонячних днів жадалося широти, завжди бадьорішав од відчуття простору з його сіткою безгучного бриніння синяви, але не тепер. Тепер уже не відчував на лиці благословляючих пальців дня, бо цей день був останній, бо в нього була вплетена, як жовта стрічка в дівочу косу, осінь, холод, зневіра. Останній день – це не сьогодні, завтра чи післязавтра – це отака жовта холодна стрічка, якій немає кінця. Останній день – це зламана квітка, розтоптаний копитом колос, а може, розколота обухом думок голова, з якої сиплються, наче насіння з маківок, лискучі чотирикутники.

Водночас останній день був щедрий. Такий щедрий, якою може бути жінка, котрій уже не потрібно остерігатися у своїй любові. Останній день дарував йому світ як є: з бджолами, чебрецем, метеликами й поповзами порожнечі. Останній день виспівував йому горлянками цвіркунів та й жайворонків, розстеляючи над головою голубе одкровення. Безлюддя було теж дарунком, і Карпо прийняв його, вклонившись дневі, як Богові. Сонце вибачило цей переступ, воно було милосердним славителем і збиралося багато віддати тому ж дню, аби був світ та життя, рослини і тварини, а передусім люди на землі.

VIII

Не знав, куди їде і скільки часу: день, тиждень чи місяць. Не відав, чи харчувався чим, чи жив так; не відав, у яку просторову яму впустився, і куди виведе його дорога, по якій біг його кінь. Оминав села, але цього оминути не зміг. Бо воно, те село, раптом повабило до себе так, що не міг опиратися. Зрештою, не здивувався, що було воно порожнє. Хати стояли довкола дороги розклеєним груддям, пахло глиною й прілою соломою. Глибили чорні дірки вікон, а з дверей дивилися запечалені обличчя домовиків. Сиділи на стесаних порогах, поклавши на лахматі руки голови, і в очах їхніх спалахували зелені місяці.

Карпо зіскочив з коня і пішов до однієї з хат. Домовичок зіскочив на ноги, раптом закрутився дзигою й пропав; він торсонув двері. Завищали петлі – на нього дихнуло пліснявою. Йому здалося, що там, у сутіні, заворушилися чорні слизькі потвори, шарудячи мильйонами чорних лап і дихаючи смородом. Кутки були відсирілі, і глина зі стін обвалилася мокрими вальками. Стеля й піч були покриті рудою плівкою.

Стояв на вступі до хати, тримаючись за одвірок. На нього плив хатній морок, а серце стислося гнітючим передчуттям. Ступнув крок усередину – кроки розплескали об стіни луну. Розчинив двері в комірчину – рипіння роздерло груди. В комірчині так само панував морок, так само обвалилася вальками глина і дихала несвіжим ротом Богиня пустки. Вона зруйнувала житло так, як може, – на нього знову посипалися лискучі чотирикутники, а може, вони посунули з його голови, завалюючи кімнату. Перейшов комірчину і штовхнув ще одні двері. Нараз скрикнув, волосся заворушилося під шапкою.

Посеред хати лежали, обнявшись, три кістяки. Дивилися густим мороком очних западин й ошкірювали зуби: два великі, а один малий.

Карпо повернувся, щоб вийти. Переступив порога – густе світло залило його широку, головату постать. Стояв, ледве не торкаючись одвірка тіменем, велике обличчя з важкуватою бульбиною носа закостеніло, очі важко й нерухомо вдивлялися у світ, а прямокутник лоба періжили звивисті струмки зморщок. Широкий рот з великими добрими губами заціпенів, а підборіддя тремтіло. Стояв і дивився на вулицю села, впродовж якої буртилися розбитим груддям хати, а довкола пливла порожня тиша, в якій уже не лишалося анічогісінько живого…

Він здригнувся. Звісно, це було привиддя, оте мертве село, кістяки, а може, пророцька візія. Через це пришпорив коня і помчав порожньою дорогою, щоб утекти і від того привиддя, і того жаху, який знову почав оживати в ньому. Щось із ним творилося несусвітне, щось із його головою, душею, чуттям, почуттями – тугий вітер бив йому в обличчя, а він раптом вихопив шаблю з піхов і, роздираючи рота криком, помчав проти невидимого ворога, рубав невидимі ворожі голови тих, що сіяли на його землю пустку; тих, що братами й одновірцями називалися, а були гірші диявола, бо це вони сплели величезну сітку і накинули на його вітчизну, і так її затягли, що всі вони, земляки його, борсались у ній, як німа риба, чавлячи і проклинаючи одне одного.

Зупинив змиленого коня – що це з ним? Де це він? Роззирнувся затравлено, а тоді вклав шаблю до піхов. Чоло його, обличчя, тіло, навіть руки були покриті потом, тіло тремтіло, а олив’яні очі німо дивилися в порожній простір – побачив він навколо себе пустелю, де вже нічого не було: ні сіл, ні міст, ні хат, ні полів, а тільки сірі гори мертвого піску чи попелу. І він зашепотів до себе слова, які спустилися до нього ніби з неба, ніби хтось промовляв йому їх на вухо; Карпо ж тільки повторював їх – самотня, напівбожевільна людина серед пустелі, – були це слова-волання:

"Як важко, моя рідна земле, бути твоїм нерозважним сином. Коли не пливеш у течії глупоти й нікчемства, течія викидає тебе геть. Якщо б я думав лише про тебе, мене так само проклянуть, якби я зовсім про тебе не дбав. Або ще гірше: коли б я зовсім про тебе не думав, це було б краще, ніж думати про тебе. Але коли є голова на плечах, коли груди палить сумління, гідність не дозволяє топитись у вирі байдужості. Важко на тобі, моя рідна земле, й жити тільки для себе. Будеш тікати світ за очі, ховатись од себе, але побачиш твої сльози, що застигають на печальнім виді, – і груди раздере каяття. Як важко на тобі, моя земле, думати великі вселюдські думки: в тебе надто багато свого пекучого і висмоктуючого. Його не обійдеш, так само, як не обійдеш себе. Людині дано коротенький відрізок часу, що вільно вміщається між датами смерті й уродин, – така собі коротенька рисочка. У цей відрізок маєш пізнати все: людей і людство, філософію і теологію, глупість і розум, лицарство й науку ховатися. Мусиш з перших кроків ступати так, як усі інші, думати так, як думають інші. Все життя вчишся подібності, життя твоє – це теж частина подібності, загальної схеми, яку творить світ. Але приходить момент – і починаєш вдивлятись у себе, і бачиш себе, свою неповторність, як би не глушилася твоя окремішність. І підіймаєшся до високості: маєш зір бачити, вуха – слухати, мозок – мислити. Тоді починаєш розуміти й тебе, моя багатостраждальна земле. Але я нічого не зміг зробити для тебе, хоч сумління пекло мене важко. Був зачинений у шкаралупу повсякденності, ростив хліб, адже думав про хліб. Однак хтось дужчий за мене поклав мені на плечі голову, яку шмагають чорні хмари і птиці, і пустив у світ. І я не витримав. Лишилося втекти на твоє чисте лоно, покинувши незамкнуті кола умовиводів, – на це вже не стало розуму, – закинути торбу на плечі і йти, йти в твою благословенну яскравість та чистоту, де немає незамкнутих кіл. Проте я не можу відкинути від серця цю землю. Не можу не думати й не боліти нею. Що ж мені вчинити в цьому короткому відтінку, що зветься життям, на

оцій малій площині короткої риски? Завтра мене не стане, не стане для мене ні цього світу, ні трави, ні річок, ні доріг – свідомість не освітлюватиме того виднокругу, що постійно перед очима. Що ж мені робити, земле, кволому, розтерзаному птицями? Я йду, мене вабить у себе далечінь, а що заховано за нею? Де останній притулок і кінець цієї мандрівки? І якими словами я зможу врівноважити себе і своє сумління? Важко, моя рідне земле, бути твоїм нерозважним сином…"

IX

Чутки разходилися по селах: іде причинний. Обірваний і страшний, проходить села, і там, де він з’являється, спалахує мор. У нього страшна сила, бо ніхто не може впоратися з марою… Він не від світу цього, бо в нього вже стріляли з гармат – і не взяло… Не бере його ні куля, ні сила людська, кажуть, він зростом у дві людини… То нечиста сила, яку послано на світ, аби покарати людей за гріхи їхні та злочинства… В нього три ока, а бачить і спиною… Все те брехні, ніхто не ходить. Бачили чоловіка, що вештався по порожніх хатах вигиблих сіл. Може, в нього там родичі жили чи сам відтіля?.. То нечистий, і сам гаспид благословив його на нечисті діяння… В одному селі, в минулий четвер, передвсчір, він з’їв живе дитя, а потім уночі вив на місяць. І так страшно вив… Коли люди підходять до нього, то спершу дубіють ноги, тоді руки, а тоді голова… Тьху на вашу голову, а язик не дубіє?.. Язик не дубіє, але стоїть чоловік, мов дурману об’ївся, і не має сили ні зрушити, ні сказати слово. А коли подивитися, хапають корчі… У минулий четвер, перед вечір, баба Горпина відкупилася від нього грішми… Його не бере і хрест святий. Блимне блискавка – хрест повисає в повітрі. А він стоїть собі й сміється… Чого б ото я лазив порожніми селами? Не інакше як шукає золота! Золото в нього і в торбі, бо він розкопує могили, а саму торбу з рук не випускає… Там не золото, а людські голови: замордував матір, наречену і сестру. А з сестрою жив,

бо як вчарував бідолашну – не могла і пальцем кивнути… Вже в Мануйлівці мор, хіба не чули? Як тільки він прийшов, люди зібралися й хотіли його вигнати. А він махнув перстом, і всі по груди у землю загрузли. Давайте, каже, золото, то, може, обмину. А ні, пущу мор. Люди не захотіли, а він розпустив торбу, а звідти загуло, як на бурю… Я був у Мануйлівці того тижня, ніякого мору не було… Еге, а він прийшов у четвер. У четвер передвечір… Ото в четвер тілько й приходить, а не відкупляться – губить… А в Семенівці відпросилися. Вони навколішки помолились – минув і грошей не взяв… То кара Господня за наші гріхи!.. В цей четвер прийде і до нас… Три ока світяться, як у диявола, а чорти, кажуть, його бояться. Напали на нього, кажуть, чорти, то кийком розігнав – тікали, як вогнем святим биті… То святий… То нечистий… То святий… Нечистий крутить ним… Збираймо, люди, гроші і чекаймо біля криниці на шляху… Не буде нам спасенія і милосердія, бо всі ми грішні, яко чоловіки.

Минав села й мав глибочезну втому. Коня давно втратив, а зараз, позбувшись і чобіт, – розтоптав на важких дорогах, – плентався по пиляці і тримав у душі відчай. Гналися за ним хмари, клювали мозок птиці, а він підводив обличчя догори, і на очі текло розплавлене сонце. "Що сталося, – думав він, дивлячись на людей, що розбігалися від нього, як од зачумленого. – Десь у мені було зламано щось значне. Не зміг я жити, як живе нормальна людина на цій землі. Може, тому нічого не допомагало: ні наука, ні розум. Мене викинуто із шкаралупини, і я замість спокою пожинаю людський страх та ненависть".

А все почалося, як йому захотілося понести між селян проповідь, щоб відкрити їм очі на світ. Заговорив до них, почавши словами п’ятнадцятої глави "Приповістей Соломонових":

"Не гнівайтесь, люди, на моє слово. Язик мудрих – то добре знання, а уста нерозумних глупоту висловлюють, очі Господні на кожному місці позирають на злих та на добрих". Після збурень, які потрясли Україну, вже не маємо сили підвести голову. Билися за віру – вже не треба битися за віру, але один одного любити ми не стали більше, а розрізнилися все більше. Билися за свободу, але справжньої свободи не знайшли, а потрапили ще в гірше ярмо, бо не відаємо, що таке справжня свобода, а справжня свобода прийде тільки тоді, коли станемо господарями самих себе. "Уста мудрих знання розсівають, але воно не входить у серця безглуздих". Бо безглузді мудрість називають безглуздям, а безглуздя мудрістю. На нашу землю пливе морок – морок із півночі. Ненавидимо своїх панів, а чужих хочемо полюбити. Але чужий пан не знає милосердя, він бажає, щоб ми підпалили власну хату із власної печі. А тоді сміється із глупоти нашої, бо ми, бездахі, швидше станете його рабами. Були ви підлеглі, а станете рабами, ще й примусять вас дякувати панові за рабство ваше. І полюбите рабство своє, темні будете, бо й школи ваші пропадуть, а вчителі погинуть. Забудете, що таке рівність, свобода, право віри, право говорити по— своєму, права людські. Бо замість почуття рівності палитеме вас заздрість, замість свободи хвалитимете рабство, віру вам накинуть свою і примусять повірити, що вона ваша, дітей своїх учитимете чужій мові, бо схочете, щоб вони дорівнялися до чужих панів, а що таке вольності.

Право – навіки забудете. Втомилися від воєн і прагнете миру, але прагнете миру рабства, а не миру свободи. Думаєте про користь своєчасну, а про користь віковічну забули – через це так легко накидають вам на шиї ярма. Накидають ярма, а переконують, що то соболиний ковнір. Колись були єдині, а тепер рабством вас роз’єднують. Натравляють на старшину свою, щоб старшиною самим стати. А ви чужу приймаєте, а свою побиваєте, забувши, що "мудрий син тішить батька свого, а людина безумна погорджує матір’ю своєю". Вас управляють у

глупоту, бо "глупота – то радість для нерозумного", і ця радість – все одно що втіха раба від рабства його. І всі разом засинаєте сном забуття, все рідне обридливе й негарне вам, а чуже пожадане. Одурманили вас і напоїли сонним зіллям – з півночі морок пливе і засліплює вас. Перестаєте жити для вітчизни, бо і вітчизни у вас нема. Раб не має вітчизни, а тільки пана. А людина без вітчизни – це людина без голови, отже, зникає думка і життя. Ми вміли воювати, але не вміли думати. Саме тому так легко впадаємо в сон. Пробудження – це нова війна і змагання, а в нас до того вже немає сили. Отож і дбаємо про криївки і ложа для себе, а про спільний дім не дбаємо. В цьому наше нікчемство і лінь наша, бо ми не просто спимо, а мертвіємо. Святе Письмо каже: "Вухо, що повчання життя вислуховує, буде пробувати між мудрими, хто ж напучення не приймає, той не дбає про душу свою". Амінь.

X

Говорив ці слова в одному селі, другому і третьому. Його слухали одні з пошаною, інші з усмішкою, бо надто безумно палали при цьому його очі. Одні жаліли, як пошкодженого розумом, а інші проганяли. Він же йшов від села до села – обірваний, вихудлий, бо майже не приймав їжі, хіба що хтось сердобільний і настирливий силоміць усадить його до миски. Але й тут він не стільки їв, скільки проповідував. По тому знову йшов. І його вважали за святого чи безумного, посланця Божого чи за посланця Сатани. А навколо й справді почала лютувати пошесть, і люди гибли як мухи. Кілька разів його хотіли схопити, але він щасливо тікав. Ховався в лісах, балках і переярках. А тоді знову виходив до людей і знову казав їм своє жорстоке провіщення. Приходив тоді, коли його не чекали, але про нього вже знали по навколишніх селах і, коли з’являвся, слухали його. Співчували його слову, а більше глузували. Часом жорстоко проганяли, і він покірно ішов геть.

XI

У Капулівку він прийшов уранці. Ще як підходив до криниці біля перехрестя, побачив юрбу з корогвами. Люди стояли навколішки і дивилися на нього. Карпо Вечірній став проти шереги селян. Дивилися одні на одного: Карпо на людей, а люди на нього. Над ними стояло ще негаряче сонце. Вересень лив уже зранку смутне проміння, а земля готувалася до того: розхилилась, наче залюблена жінка, і дихала. Росою і примоченою порохнечею. І достоянии зелом. Люди мовчали, а Карпо розглядав обличчя. Хотів до них промовляти, але старий, аж білий, дід звівся з колін і став проти Карпа.

– Не руш села, пане, – сказав дід. – Обійди його. Помилуй дітей та жінок…

– Хто вам сказав, що я чиню зло, люди? – спитав він смутно.

– Це говорять усі, – сказав дід.

– То брехня, підведіться з землі і, коли хочете, послухайте мого слова.

Люди продовжували стояти навколішки, опустивши погляди.

Сум з’їздав йому серце, і він раптом збагнув, що не дійдуть його слова до цих людей.

– Не хочу зла і не несу його, – Карпо звів покірливі очі. – Мабуть, у мене, як і у вас, людей мого народу, багато гріхів. Ношу їх у цій торбі і хочу позбутися їх. Хочу, щоб мене зрозуміли, але мене не розуміють. Але нікому не заподіяв я лиха, люди!

Селяни повільно встали з колін, пильніше приглядалися до перехожого.

– Бра! – гукнув раптом з юрби якийсь чоловічок. Показав пеньки зубів і розреготався. – Та це ж Марко! Марко Проклятий!..

– Чи ти Марко? – спитав сивий дід.

Карпо дивився на степ, що слався перед ним. Тяглися селянські ниви, там далі, мов курники, порозсипалися білі хатки, наливалося полиновим настоєм повітря, тремтіло проміння. Розкинуло, розгорнуло золоту сітку, а сонце було мов золотий павук. І, як мухи в павутині, билися невеликі грудки жайворонків, доки в них не розривалися серця і не падали бездиханно. А сонце вимагало нових жертв, з полів рвалися нові жайворони, плутались у сонячній сітці і співали, доки не розривали серця і собі.

– То це ти Марко Проклятий? – вдруге спитав дід, і сотні очей запалилися до Карпа Вечірнього.

– Так, – сказав він і рушив. Люди розступалися і дивилися на нього з захопленням і жахом. А він ішов дорогою, доки не обгорнула його, засмоктуючи в себе, безмежна сітка променів, що їх розкинув вічний золотий павук – сонце.

XII

Його зловив загін козаків, висланий за ординансом полтавського полковника навмисне для того, щоб схопити його. Він спробував і цим козакам сказати своє провісне слово, але його повалили, скрутили поворозом, а в рота запихнули кляп. Привезли до Полтави, зробили допит, а тоді передали

московському воєводі. Воєвода вирядив його із швидкими гінцями до Таємної канцелярії. Гінці мчали день і ніч. У Таємній канцелярії його допитували з пристрастям. Розтягали на дибі, пекли залізом і били кнутом, аж клапті шкіри з м’ясом відлітали від його тіла. Він кричав ужасно і просив у Бога смерті. Але Бог смерті йому не послав. Тоді йому відрізали язика і відіслали навічно туди, звідки не повернулася ще жодна людина. Коли його везли до Сибіру, він безперестанно плакав і молився. Тоді Господь почув його молитви і покликав до себе. Про нього ще якийсь час говорили по селах та містах, по яких проходив і де промовляв, але там шастали таємні вивідувані, які схопили кількох селян, міщан та козаків – тих, кому його слова потрапили до серця. Ті нещасні також навіки зникли, після чого згадувати дивного проповідника перестали. Хто зі страху, а хто із байдужості…

А в селі Жуках під Полтавою в тісній комірчині з ранку до ночі сидів, обкладений паперами, вже немолодий чоловік і безперестанку писав. Писав він часто і при свічці, задимлюючись люлькою, і від того очі в нього стали запалені і хворі. Часом виходив прогулятися і пильно вдивлявся тими хворими очима в краєвиди з пологими горбами, що розкинулися навдокіл. Коли зустрічав односельців, зупинявся і входив у недовгу буденну балачку. З’являвся цей чоловік і в церкві, як і всі, молився, а просив у Бога змоги закінчити свою роботу. І Господь вислухав його, дав йому закінчити величезну роботу, натомість забрав у нього світло очей. Звали того чоловіка Самійло Величко, і саме він єдиний до кінця днів своїх згадував у молитвах колишнього канцеляриста війська Запорозького Карпа Вечірнього, бо єдиний щиро вірив, що той Карпо був не просто людиною, а Божим посланцем. Долю його Величко знав.

21 — О, то був останній справжній гетьман україно-малоросійський, бо поставлений Петром Іван Скоропадський,

полковник стародубський, був таки ні риба ні м’ясо; справами полку, а тоді Україною, як подейкували, правила його жінка – не він.

22 — Були вони в добрій приязні.

23 — Сказавши таке, приятель сторожко зирнув на Карпа – очевидно, побоювався і його, старого мазепинця.

24 — Досі до ніяких приятелів не їздив, хіба гостив у сусідів і сам гостив їх у себе.

25 — Остерігався всюдисущого й нестримного жіночого язика.

26 — Це щоб жінка не ремствувала.